

Ана Петров

Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум, Београд
ana.petrov@fmk.edu.rs

Предлог социо-антрополошке типологије носталгије: од концепта болести до симптома савремене културе

У овом раду анализирам носталгију као социо-антрополошку категорију. Овде се носталгија третира као друштвена и културна појава, која се формирала од 17. до 21. века и у том периоду значајно се трансформисала, од болести до производа на тржишту. Тврдим да се носталгија показује као „метаконцепт“: транстемпорална категорија која омогућава варијације током времена и места док, ипак, задржава довољно заједничких карактеристика да бисмо о њој говорили као о једној појави. Приступајући носталгији као социо-антрополошком проблему, овде ћу разматрати извесну типологију носталгије, тврдећи да се она може сагледавати као: 1. болест, 2. стање, осећање и сећање, и 3. искуство. Коначно, посебно ћу указати на актуелност проблема носталгије у савременим дискурсима о друштву и култури.

Кључне речи: носталгија, социологија, антропологија, култура

A Proposal for a Socio-anthropological Typology of Nostalgia: From the Concept of Disease to the Symptom of Contemporary Culture

In this article I analyse nostalgia as a socio-anthropological category. Nostalgia is here interpreted as a social and cultural phenomenon which was formed from 17th until 21st century, being transformed from a disease to a product on the contemporary market. Hence, nostalgia appears to be a “meta-concept”: a transtemporal category that allows for variation over time and place while recognising sufficient shared characteristics to talk about the same thing throughout. Dealing with nostalgia as a socio-anthropological issue, I will here elaborate on a certain typology of it, claiming that it can be seen as: 1. a disease, 2. a state, emotion and way of remembering, and 3. an experience. Finally, I will especially point to the importance of the issue of nostalgia in contemporary discourses on society and culture.

Key words: nostalgia, sociology, anthropology, culture

Увод

У периоду од 17. до почетка 19. века, носталгија није била нешто што се може осетити, него нешто што неко има, на начин на који се могла имати прехлада, колера, туберкулоза. Бављење носталгијом – израз под којим се данас подразумева анализирање феномена, размишљање о нечему на

носталгичан начин, признање себи доживљаја или осећаја носталгије – у наведеном периоду значао је посету лекару због психичких и физичких симптома. Иако се реконструкција феномена жала за прошлим и изгубљеним временима и местима може радити и од антике, сам термин „носталгија“ јесте неологизам састављен од грчких речи *νόστος* (*ностос*, „повратак дому, завичају“) и *ἄλγος* (*алгос*, „бол, жал“). Први пут је забележен у 17. веку у медицинским дискурсима.

Социолог Брајан Тарнер (Bryan Turner) указује на то да је релевантно имати у виду еволуцију носталгије као „медицинске и моралне етикете“, јер је она створила основу за специфично социолошку верзију носталгичних метафора крајем 19. века“ (Turner 1987, 147). У складу с тим, он говори о постојању више аспеката носталгичне парадигме: 1. у класичној мисли; 2. у књижевној традицији; 3. у филозофији; 4. у савременој култури. Носталгичну парадигму као друштвени и културни дискурс карактеришу следећи доживљаји: осећај историјског пада и губитка у односу на имагинарно златно доба; губитак осећаја сопственог идентитета и сигурности; губитак слободе и аутономије; губитак аутентичности и емотивне спонтаности. Дакле, овај аутор тврди да је носталгија стална и доминантна карактеристика западног друштва, у књижевности, уметности, филозофији и друштвеној теорији. Као таква, одувек је постојала, а посебно је добила на јачини у модерном добу услед друштвено-историјских промена.

Међутим, како примећује Томас Додман (Thomas Dodman), потребно је разграничити теоријске и дисциплинарне дијапазоне интерпретације датог концепта. Свакако, можемо претпоставити да постоји предиспозиција људи да желе нешто што више немају, те да се, као таква, носталгија може разумети као универзална и трансисторијска људска особеност, али такав приступ овом феномену припада сфери филозофије или, евентуално, психологије. Антрополошки, социолошки и историјски теоријски дискурси требало би да разматрају ову емоционалну диспозицију само у оквиру њених променљивих видова манифестације, односно, у контексту историјски детерминисаних околности и конкретних места и временског оквира. Имајући у виду наведено, овде се носталгија третира као друштвена појава, која се формирала у одређеном историјском периоду и временом значајно трансформисала, прешавши пут од болести, преко осећања и сећања, до производа на тржишту. Она је конструисана у многим дискурсима, од медицине, преко филозофије, антропологије и социологије, до најразличитих савремених теоријских, као и медијских простора. Стога је битно изучавати је и емпиријски, као било који историјски (нематеријални) артефакт, али и рефлексивно, као категорију историјског разумевања себе (Dodman 2018, 6). Имајући наведено у виду, носталгија се показује као „метаконцепт“ (Plamper 2015): транстемпорална категорија која омогућава варијације током времена и места док, ипак, задржава довољно заједничких карактеристика да бисмо о њој говорили као о једној појави.

Приступајући носталгији као социо-антрополошком проблему, овде ћу разматрати извесну типологију носталгије (или, боље речено, у множини –

носталгија), посебно узимајући у обзир широки спектар њених историјских манифестација. Може се, наиме, говорити о постојању три основна модалитета овог концепта: 1. носталгија као болест; 2. као стање, осећање и сећање; и 3. као искуство.

Реконструкција термина: носталгија као болест

Године 1688. Јоханес Хофер (Johannes Hofer), деветнаестогодишњи студент медицине у Базелу, исковао је термин *носталгија* да би описао јаку „пацију душе“, односно, данашњим речником речено, озбиљан поремећај расположења изазван „горућом жељом“ за повратком дому. У својој дисертацији под називом *Dissertatio medica de nostalgia, oder Heimweh* (Медицинска дисертација о носталгији, или болу за завичајем), Хофер је објаснио носталгију као психопатолошки одговор на измештање, то јест, на дужи боравак далеко од дома, посебно код војника, помораца, трговаца, робова. Дакле, ова медицинска дефиниција носталгије односила се примарно на просторну компоненту – удаљеност од места сталног боравка и непријатност коју та удаљеност изазива. Дајући научни назив и медицинско објашњење, овај млади студент медицине, захваљујући првенствено каснијим објављеним издањима дисертације, ушао је у историју због тога што је трансформисао емоционални феномен (Heimweh) у медицински.¹ Контекст који је омогућио да се деси ова трансформација је двострук. Најпре, у то време су актуелне медицинске теорије омогућиле Хоферу да конципира носталгију на начин који је одговарао савременим тумачењима меланхолије и других, како се то тада називало, „емотивних поремећаја“. Међутим, само актуелна медицинска открића која су се дешавала у западној медицини у доба научне револуције нису могла бити довољни услов за оно што је Хофер урадио. Поред медицинског контекста, битно је имати у виду шири социјални, културни, политички и интелектуални оквир који је утицао на Хоферов живот и рад. Додман показује да је концепт носталгије настао у времену конфликта и генералне нестабилности (такозване „генералне кризе“) у Европи у 17. веку (Dodman 2018, 16).² Бављење меланхолијом, емоцијама и имагинацијом није било ретко у раној модерној ери, нити је било ексклузивно везано за медицинске дискурсе, тако да се може претпоставити да је Хофер био упознат

¹ У српском језику не постоји посебна реч којом би се описао специфични вид жала, патње, бола због недостајања дома, већ се и за тај вид жала користи термин *носталгија* који, заправо, има и многа друга значења. У немачком језику се користи термин *Heimweh*, у енглеском *homesickness*, у француском *mal du pays*, и они означавају управо специфичан вид носталгије, онај условљен одсуством од дома. На многим језицима постоји специфична реч која се може донекле превести као носталгија, а означава одређени вид тескобне чежње, не нужно прецизиране за чим (в. детаљније: Војм 2005, 44).

² Под „генералном кризом“ економски историчари подразумевају период од касног 16. до раног 18. века, који је обележен економском стагнацијом, ратом, епидемијама, и великом смртношћу становништва, као и све већим трансформацијама структуре од аграрних ка индустријским друштвима (Dodman 2018, 30).

са актуелним интерпретацијама наведених проблема, те покушао да конципира носталгију као различиту у односу на њих.³ Потреба да се изнађе нова реч имплицира да је у то време било довољно промена које су сугерисале да је неопходно формулисати и нови феномен, односно, дијагнозу (Natali 2004, 10).

Уз измене поменуте дисертације од стране неколико аутора током 17. и 18. века, концепт носталгије је опстао захваљујући прештампавањима и дорадама првобитног списка. Златно доба клиничке носталгије било је двадесетих и тридесетих година 19. века, када се говорило о епидемији ове болести, након чега почиње њена даља трансформација. Индикативно је питање разлога због којег су се случајеви носталгије претежно појављивали најпре у швајцарским, потом у француским војним трупима, као и током Америчког грађанског рата, али не толико у пруској и руској војсци. Носталгија се, заправо, показује као специфичан симптом много дубљих друштвених трансформација. Она се чешће појављивала у оним војним структурама где је јачала националистичка парадигма. На пример, у Француској, у време епидемије носталгије, јачао је и идеал патриотизма, грађанске једнакости, као и индивидуалне аутономије и бриге. Идеал грађанина-војника био је производ политичке културе касног 18. века, када су се права и обавезе војника према „нацији“ почеле везивати за нову бригу о њиховим мотивима, осећањима, чак и уживању у борби. Према речима Додмана: „(...) можда више од било које друге модерне институције, француска револуционарна војска која је уобличена деведесетих година 18. века, представљала је идеал постојања слободних грађанина који својеволно, чак и радосно, приступају форми хетерономије, стварајући тако истовремено слободне и неслободне грађане, пасиониране и очајне војнике. У овој фази носталгија се појављује као амбигвитетни, дијалектични феномен, везан за шири контекст очекивања од грађана да буду вољни да приступе радосно модерним институцијама, односно, капиталистичком систему, који их, заправо, поробљава и чини болесним“ (Lordon 2014; Dodman 2018, 75).

Клинички вид носталгије је скоро нестао два века након Хоферове дисертације, када је већина медицинара одбацила дијагнозу у потпуности,

³ Поменућу, илустрације ради, неке од наслова који се тичу носталгије, а који су били познати у време када је Хофер радио своје истраживање: Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* (1621); Thomas Willis, *Two Discourses Concerning the Soul of Brutes* (1672); Thomas Fienus, *De viribus imaginationis* (1608). Посебно је била утицајна последња поменута студија у којој је образложена теорија о патологији духова која узрокује поремећаје имажинације и осећања и доводи до менталних поремећаја попут меланхолије. Надаље, о осећањима и меланхолији писали су и филозофи, на пример Рене Декарт у спису *Страсти душе* (1649), као и Хобс у *Левијатану* (*Leviathan*, 1651). Дакле, једно од кључних питања тог доба јесте како се носити са неухватљивим страстима и како обуздати неконтролисане имажинације (Dodman 2018, 28–29). Такође, појава концепта носталгије у овом историјском периоду сведочи о томе да се уобличавао дискурс о односу сећања и имажинације као вези између унутрашњег и спољашњег света (Dodman 2018, 40).

иако су се изоловани случајеви носталгије јављали и касније.⁴ За већину људи, ипак, носталгија улази у 20. век у сасвим другој форми – она више није патолошки поремећај, него лака, невина, чак утешна емоција везана за патњу за прошлим временима. Медицински извештаји временом престају да говоре о тешким фаталним последицама, већ овај поремећај почињу да везују за временску компоненту, односно за питање исправног или лажног сећања. Носталгија се од фаталне епидемије почиње трансформисати у бенигну „болест сећања“ (*maladie de mémoire*) о којој све мање пишу доктори, а све више писци, филозофи, теоретичари друштва и културе. Тиме је она натурализована и неутрализована, те је убрзо постала ближа осећањима попут љубави, мржње, љубоморе, а сасвим удаљена од патолошких стања опсесије, депресије, или фобија.

Носталгија као стање, осећање и сећање

Тешко је одредити прецизну границу када се концепт носталгије трансформисао из болести у емоцију, али се оквирно последње две деценије 19. века могу лоцирати као битан период великих промена.⁵ У то време променио се дискурс о емоцијама у западном свету којег је карактерисао антикогнитивни, отелотворени, антиинтенционални приступ, те је тако и носталгија постала инстинктивни нагон својствен унутрашњем бићу човека. Реч је, дакле, о процесу натурализације који је претворио патолошку пасију (патњу) у демедикизовану емоцију, која се описивала као „афективно сећање“ или „сећање душе“ (Dodman 2018, 3–4). Трансформација концепта носталгије реализовала се умногоме захваљујући психоанализи, која се развијала управо у наведеном периоду када је носталгија презначавана из болести у емотивно стање.⁶

Од изузетне је важности указати на то да се концепт носталгије трансформише од примарно просторног ка временском феномену (Wilson 2005, 22–23). Као стање, расположење, емоција, као и вид сећања, носталгија се од 19. века показује као неодређена чежња за нечим што немамо, и што не можемо имати, за разлику од болести из претходног периода, када је предмет

⁴ Медицинска дијагноза носталгије задржала се и у 20. веку у Израелу (Војм 2005, 35). Посебно споро су медицинску парадигму напуштали доктори који су радили при војсци или морнарици. Такође, услед колонијалног контекста, јачање рационалистичке парадигме преобликовало је концепт носталгије као симптом заосталости и нецивилизованости, па чак и као последицу лоше хигијене, те су се случајеви носталгије до краја 19. века чешће појављивали у колонијама него у матичним државама (Dodman 2018, 182–188).

⁵ Последњи случај смрти од носталгије забележен је 1884. године (Dodman 2018, 4).

⁶ За разматрање носталгије у психоаналитичкој традицији посебно је битан Фројдов есеј *Туга и меланхолија* у којем је проблематизована разлика између туговања и жаловања, односно између туге и меланхолије (Freud 1917). И данас већина психотерапијских праваца и психолошких школа прави разлику између такозване нормалне туге, односно оне која је оправдана губитком вољеног објекта, и депресивности која се тумачи као патолошка реакција на губитак.

жала био дом, којем се пацијент могао вратити и тако могао бити излечен. Такође, фокус носталгије престаје бити концепт алгоса, односно бола, болести, поремећаја, већ постаје концепт ностоса, повратка који је немогућ, али нам сећање на њега изазива утеху, пријатност (Malpas 2011, 88). На крају тог процеса презначавања од просторног до темпоралног феномена, и од бола, патње и просторног отуђења, до сетне пријатности услед сећања на познато, носталгија је презначена, не само у индивидуално стање, већ у симптом нашег доба, „историјско осећање“ (Boјm 2005, 19). Како Бојм истиче, носталгични људи су прешли пут од излечених војника до неизлечивих романтичара (Boјm 2005, 29), а носталгија од излечиве болести до неизлечивог стања, од „*maladie du pays*“ до „*maladie du siècle*“ (Boјm 2005, 22). Другим речима, након што је болест носталгије излечена, „постали смо неизлечиви модерни носталгичари“ (Boјm 2005, 42). Бојм указује на то да је доминантна модернистичка парадигма прогреса обележила носталгију 18. века, док је романтизам донео овом концепту много флуиднији карактер и проширио је на свеопшту чежњу, сличну Платоновом еросу. Поред тога, услед националних покрета, носталгија се институционализује оснивањем националних и локалних музеја и прављењем споменика, тако да прошлост почиње да се изједначава са наслеђем (Boјm 2005, 46–48).

Позната је и често навођена подела носталгије Светлане Бојм на рестауративну и рефлексну. Првопоменућа „ставља нагласак на ностос и представља покушај трансисторијске реконструкције изгубљеног завичаја“ (Boјm 2005, 22), а другопоменућу подстиче сама чежња, и она вечито одлаже повратак у завичај – са сетом, са иронијом, из очајања. Надаље, рестауративна „не види себе као носталгију, већ пре као истину и традицију“ (Boјm 2005, 23), док рефлексивна доводи у питање истину, будући да ову врсту носталгије карактерише стално размишљање о чежњи и осећањима припадности. Коначно, рестауративна је у средишту националних и верских препорода, док се рефлексивна „не држи једне приче“ (Boјm 2005, 23) већ се њоме могу замишљати различите просторне и временске димензије, које нису нужно везане за конкретне симболе. Према речима саме ауторке, две врсте носталгије не дефинишу саму чежњу, већ одређују врсту нашег односа према прошлости, замишљеној заједници, дому, па и према начину на који видимо себе (Boјm 2005, 86).

У одређењу рестауративне носталгије, Бојм се надовезује на концепт измишљене традиције Ерика Хобсбома (Eric Hobsbawm), желећи да истакне разлику између обичаја из прошлости и обичаја реконструисања прошлости. Хобсбом прави разлику између старих обичаја који постоје у дужем временском периоду и чији се почеци и не могу прецизно одредити, и „измишљених традиција“ које су карактеристичне за 19. век, потом за почетак развоја масовних медија у 20. веку, али се, заправо, могу јавити данас, у периодима када долази до великих друштвених промена и реконструисања односа према прошлости. За разлику од обичаја, који су нужно променљиви услед дугог постојања, реконструисана или измишљена традиција обухвата низ поступака ритуалне или симболичке природе, фундираних на прећутним

или отвореним правилима, а понављањем се успоставља наводни континуитет са прошлошћу (Hobsbom & Rejndžer 2011). У контексту националних покрета пропагира се антимодерна митологизација историје, промовише се повратак националним симболима и митовима, а повремено се и конструишу теорије завере (Војм 2005, 87). У овим условима и путем наведених механизма реконструкције прошлости, успоставља се парадигма рестауративне носталгије.

Док рестауративна носталгија учествује у рестаурацији (адекватне, идеализоване) прошлости,⁷ рефлексивна носталгија је повезана са индивидуалним и колективним сећањем. Она не претендује да изгради митско место из прошлости које представља дом, већ је повезана са самим феноменом удаљености, чежње, разматрања детаља, због чега је битно да носталгичари „испричају своју причу“ (Војм 2005, 100). Уколико се баве прошлошћу, овакви носталгичари могу да се ње сећају са чежњом, али и са гнушањем, јер повратак у завичај подразумева путовање „кроз виртуелни простор маште“, а не реални повратак и рестаурирање изгубљеног (Војм 2005, 101).⁸ Носталгично сећање овог типа подразумева да се историјски догађаји стапају са личним успоменама, те се „најбоље памти оно што је емоционално обојено“ (Војм 2005, 103). Историјски догађаји, као и официјелно колективно или културно сећање, овде служе само као оквир личних наратива, те се стога носталгија може интерпретирати као прелаз између индивидуалног и колективног памћења (Војм 2005, 105–106), или, другим речима, као аутобиографско сећање (Malpas 2011, 94).⁹

Наведеним Бојм даје допринос вишеслојном пољу разматрања носталгије у контексту студија сећања. У оквиру дебата о сећању, носталгија се дуго третира као изузетно непожељна, регресивна, па и лоша, као ескапистичка фантазија, као својеврсна „пасторална сентименталност“ (Lasch 1991, 84). Манифестације носталгије су критиковане и анализиране у оквиру следећих аргумената: 1. носталгија искоришћава индивидуална и колективна сећања, те се показује као супротност (исправном, правом, истинском) сећању

⁷ Реч *рестаурација* значи поновно успостављање, односно повратак првобитном стазису, времену које је претходило човековом паду. У складу с тим, и рестаурисана прошлост, како Бојм истиче, треба да буде „заувек млада“, као савршена фотографија, односно, да не показује знаке пропадања (Војм 2005, 98).

⁸ Бојм примењује концепт виртуелне реалности Анрија Бергсона. За њега је виртуелна реалност стање свести повезано са слободом и креативношћу. Људска креативност се опире механичком понављању и предвидљивости, те нам развија вишеструку виртуелну стварност свести (Војм 2005, 100).

⁹ Поједини аутори разликују појмове сећања и памћења. Док се сећање може тумачити као колективни, конструисани и званично регулисани акт, памћење се понекад посматра као индивидуалнији процес током кога се може постићи отпор колективним и званичним политикама сећања. У својим истраживањима не инсистирам на овој разлици, полазећи од тезе да се процес памћења може подједнако подучавати, идеолошки конструирати и колективно произвести (више о поменутих подељених становиштима о индивидуалној или колективној природи процеса сећања, на пример, в. Petrov 2016, 35–36).

(Lasch 1991, 84–86); и 2. носталгија проблематизује односе између произвођача и конзумента. Међутим, за разлику од дијагнозе носталгије као болести, носталгија као врста сећања (најчешће виђеног као лошег, погрешног) показује се као вишеслојна, комплексна, контрадикторна: може се осетити индивидуално или колективно, директно или индиректно, није увек јасно како функционише и ко тачно ради на њеној дистрибуцији. Извесне јесу њене везе са сећањем, историјом, емоцијама, тржиштем, што управо и омогућава континуирано постојање овог концепта (Scanlan 2004, 4).

Носталгија као „погрешно сећање“ било је тумачење уобичајено за постмодерне критичаре, у последње три деценије 20. века. То данас више није доминантна парадигма, а преосмишљавању оваквог приступа носталгије умногоме су допринели дискурси постсоцијалистичких студија. Насупрот интерпретацији носталгије као живљења у прошлости, она може подразумевати и активно ангажовање у односу са прошлошћу, као и супротстављање прошлости и садашњости (в., на пример, Velikonja 2009).

Носталгија као искуство

У познатој студији *Yearning for Yesterday: Sociology of Nostalgia* (Чезња за јучерашњим даном. Социологија носталгије) Фред Дејвис (Fred Davis) говори о носталгији као „друштвеној емоцији“. То, међутим, не значи да носталгији приступа као унутрашњој људској диспозицији, већ указује на ову појаву као на друштвено искуство, што значи да је она суштински везана за наше животе и делање. Социологија носталгије, како истиче аутор, подразумева лоцирање извора носталгичног искуства у животу групе и утврђивање у коликој мери и на који начин носталгија има значај у нашим садашњим животима, те какве последице има по друштво као целину (Davis 1979, vii). Битно је, како аутор наглашава, не бавити се само изолованим феноменима манифестације носталгије, који се испољавају у вези са конкретним историјским периодом или одређеним феноменом, жанром и слично, већ радити на сагледавању носталгије као генералног друштвеног проблема, будући да је „погрешно претпоставити да су карактеристике одређеног парчета прошлости те које изазивају носталгију коју осећамо данас“, јер „скоро било шта из прошлости“ може да изазове носталгију уколико можемо да на дати феномен гледамо у позитивном светлу. Потребно је размотрити опште услове и околности који доводе до појаве осећања носталгије (Davis 1979, ix). Имајући у виду да у време када пише књигу носталгија јесте једна од актуелних културних појава, али настојећи да исту позиционира као генерални феномен, Дејвис даје интерпретацију носталгије донекле слично поменутој Тарнеровој интерпретацији – носталгија се, дакле, поставља као особеност која је својствена људима начелно. Како Дејвис истиче, „носталгија је суштински људска ствар“, те је битно не одбацити је, али је и не усвајати некритички (Davis 1979, x).

Ипак, овај аутор је фокусиран на носталгију као „савремено искуство“. Иако се дешава у садашњости, „материјал носталгичног искуства је

прошлост“ и то, по правилу, прошлост коју смо на одређени начин лично искусили, а не нешто о чему смо само сазнали на основу историјских извора (Davis 1979, 8).¹⁰ Та прошлост је, дакле, само материјал; није узрок носталгије, нити је објашњава. Тиме аутор хоће да истакне суштинску упућеност на носталгични доживљај у садашњем тренутку. Носталгија као друштвено осећање, иако црпи материјал из прошлости, увек је садашње искуство. Наведеним инсистирањем на садашњости, Дејвис критикује актуелна објашњења носталгије која налазе у самим особеностима прошлости наводна објашњења појаве носталгије.¹¹ Он инсистира на томе да таква објашњења не објашњавају ништа, јер је у њима дошло до мешања узрока и последице. Другим речима, нису „добра стара времена“ узрок носталгичног осећања у садашњости, него је обрнуто – садашњост узрокује носталгију која „користи прошлост“ као свој ресурс (Davis 1979, 10).

Други аспект на којем се Дејвис задржава када дискутује о односу носталгије и прошлости јесте питање временског одређења прошлости – колико далека она мора бити да би се доживела као прошлост? Сама временска удаљеност није суштинска, јер се носталгичним можемо осећати и за претходним даном, као што сугерише наслов Дејвисове студије. Много је битније у коликој мери дата прошлост контрастира, или ми правимо контраст, у односу на доживљај садашњости (Davis 1979, 12). Из наведеног се јасно види ауторова социолошко-психолошка перспектива – носталгија јесте фундирана у друштвеном контексту, али смо ми ти који обликујемо перцепцију тог друштва. У великој мери, стога, носталгични доживљај као савремено искуство зависи од тога како ми видимо особености прошлог и садашњег друштвеног контекста.

Дејвис предлаже следећу типологију (или, како он то назива, поредак) носталгије: првостепена или једноставна, другостепена или рефлексивна, трећестепена или интерпретативна носталгија. На основу опште дефиниције носталгије као „позитивне евокације проживљене прошлости у контексту негативних осећања према садашњости“ (Davis 1979, 14), првостепена носталгија се показује као субјективно стање које је засновано на најчешће нефундираном уверењу да су ствари некада биле боље (лепше, лакше, здравије, цивилизованије и сл.) него што су данас. Другостепена носталгија је фундирана на првостепеној, али, уз сентиментално виђење прошлости, постоји рефлексивна, како о њој, тако и о садашњости, те се особа која се осећа носталгично уједно и пита да ли је заправо било тако. Глас који чује носталгична особа је попут хора у грчкој трагедији – стално коментарише догађаје. Трећестепену носталгију карактерише још један глас – глас

¹⁰ Поред носталгичног осећања, постоји и антикварно, које карактерише интересовање за поједине периоде и предмете из прошлости, али за које не морамо нужно бити везани личним доживљајем (Davis 1979, 8).

¹¹ У Америци су у том тренутку биле актуелне носталгије за тридесетим или педесетим годинама 20. века, на пример, за мјузиклом пре Холивуда, и томе слично. Дејвис реферира на такве видове носталгије.

интерпретирања властитих осећања. У овом стању, носталгичар се преиспитује и покушава да анализира, не само прошлост и садашњост, него саму носталгичну реакцију као такву (Davis 1979, 15–16).

Поставивши концепт носталгије као друштвене емоције обликоване конкретним савременим искуством, Дејвис га анализира у оквиру проблема идентитета, животног циклуса, уметности и друштва. Као део конструисања идентитета, носталгија се у Дејвисовој интерпретацији дефинише као средство, односно, „као психолошко сочиво које користимо у бескрајном раду на конструисању, одржавању и реконструисању наших идентитета“ (Davis 1979, 31), при чему се увек дешава преувеличавање или умањивање појединих аспеката прошлости. Дакле, она је својеврсни вид свести, што аутор експлицитно и елаборира у делу о уметности, повезујући „носталгично стање свести“ са естетским контекстом (Davis, 1979, 74). Захваљујући носталгији, одржава се континуитет или дисконтинуитет наших идентитета, те она може значити нашу жељу да успоставимо или прекинемо везу са „бившим собом“, да откријемо „сакривено себе“, или да маркирамо властиту прошлост (Davies, 31–46). Надаље, улогу носталгије Дејвис препознаје у оквиру наших животних циклуса, као део процеса изградње родних улога, као нуспродукт периода преласка, на пример, у адолесценцији, одраслом добу и, посебно, у старости, када, услед спознаје да нема будућности, човек нужно мора гледати у прошлост (Davis 1979, 52–71).

Задржаћу се посебно на Дејвисовој проблематизацији односа носталгије и друштва, где аутор поставља следећа питања: шта постојање носталгије значи за колективни живот групе, заједнице, народа, за обликовање односа према прошлости и једних према другима? Које су последице постојања носталгије (у свим поменутих видовима и начинима манифестовања) за друштво, „за тај апстрактни ентитет“ кога чине обрасци улога, рангова, и позиција, и којег чине одређене праксе, конвенције и уверења (Davis 1979, 97). Будући да је носталгија више пажње привлачила психолозима него социолозима у периоду који овај аутор разматра, овај феномен се више објашњавао као лична перспектива него као симптом релевантан за друштво. Надовезујући се на неколико аутора, Дејвис указује на импликације које носталгија има у друштвеном контексту. Он истиче да је носталгија често везана за националистичке и патриотске емоције, те има значајну политичку функцију у току ратова. Поједини аутори, како истиче Дејвис, на пример, разматрају „носталгичне реакције“ које су узроковане великим променама током ратова, те се носталгија појављује као потреба за валидирањем сопственог искуства у прошлости (Davis 1979, 98). Дејвисови закључци су следећи: носталгија као својеврсни „сентимент“ појављује се у оквиру дијалектике западног друштва, које функционише између напретка и стабилности, иновације насупротив чувању старих вредности, утопије насупротив Златном добу. Улога носталгије у овој дијалектици јесте да допринесе свести о променама, да доведе у питање одређене појаве у временима великих промена, да доведе, веберовски речено, од извесног „размађијања“ света,

барем у одређеним аспектима, те да тако помогне појединцима и целом друштву да се прилагоде историјским променама (Davis 1979, 98).

И други аутори су указивали на улогу носталгије у друштвеним и историјским променама. Рејмонд Вилијамс (Raymond Williams) указао је на то да је вишевековна носталгија за руралним животом у Британији служила да сакрије до које мере је капитализам одговоран за проблеме узроковане индустријализмом 19. века (Williams 1974). На сличан начин, одређени аутори разматрају феномен носталгије за старим америчким градовима, истичући да се носталгија, заправо, односи на жал за међуљудским, посебно суседским односима који су били стабилнији јер се мислило да припадају сфери која је фиксирана, односно да човек нема избор да се не понаша солидарно са територијално блиским људима (Suttles 1972). У студијама културе, о носталгији се, на трагу Вилијамса, може говорити као о извесној „структури осећања“, која се даље може подрвгнути критици, будући да се чини лаком за комодификацију (Tannock 1995). И поред критичара носталгије, оно на шта се често указује јесте потенцијал који овај концепт може имати за одређене друштвене групе. Носталгија може бити и одговор на личне потребе, али и на политичке стратегије, те управо због тога носталгија може бити предмет критике, будући да је подобно средство манипулације. Иако носталгија није више болест, поједини критичари говоре о „жртвама носталгије“ које је, при том, тешко третирати, будући да оболела особа постаје „неизлечиво сентиментална“ (Lasch 1984, 65).¹² Критике носталгије у појединим контекстима условљене су и употребом ове појаве од стране конзервативних политичких струја, те се тако о златном добу може говорити и као о добу када су, на пример, жене имале традиционалну улогу (Brown 1989). У критици носталгије, како се истиче, потребно је раздвојити аутора, садржај и реципијента носталгије – шта је носталгично за кога, са којим циљем, и у име које заједнице (Tannock 1995, 455).

Управо пасивност у тумачењу конзумента носталгије једна је од критика које се упућују Дејвисовој социологији носталгије. У оквиру традиције студија културе, односно тезе да је носталгија својеврсна структура осећања, истиче се да медији нису фиксирани текстови који намећу одређене начине репрезентације пасивно конзумиране од стране публике. Према Дејвису, заправо, медији су ти који могу да „дотакну носталгичне акорде у публици“ (Davis 1979, 82). Уколико се носталгија интерпретира као вид мишљења и осећања, пре него као фиксни концепт који се директно производи и конституише од стране носталгично профилисаних медијских текстова, отвара се шира перспектива за многобројне културне текстове који

¹² За изузетно критички оријентисане осврте на носталгију в., на пример, Combs (1993); Stewart (1984). Понекад, посебно у психолошким дискурсима, разлог за патолошку природу носталгије, те њену штетност и у данашњем контексту, налази се у генези самог појма, тј. у чињеници да је носталгија првобитно била виђена као болест, те као поремећај расположења.

омогућавају дисеминацију носталгије. Иако Дејвис идентификује нове начине на које се публика односи према времену и прошлости у касној модерности, он не даје довољно одређене начине на које се ови процеси реализују. Стога се указује на то да његова теорија не успева да објасни како медији узрокују носталгичне реакције (Pickering & Keightley 2006, 929–933), што даље имплицира претпоставку да постоје одређене психичке карактеристике које до њих доводе.

Закључак: позиционирање концепта носталгије у савременим научним дискурсима

Историјски гледано, носталгија је коинцидирала са периодима културне и економске транзиције, те је и у 20. веку пратила промене од индустријског до постиндустријског друшва на исти онај начин на који се појавила у 19. веку, у транзицији од пољопривредне до фабричке економије (Starobin 1996). Док су први модерни антрополози и социолози били заокупљени проблемом транзиције од заједнице до друштва, те од традиционалног до рационалног погледа на свет, 20. век је донео проблематизацију трансформација друштва од модерног до постмодерног. Али, не само то. Будући да је друштво модерни концепт, конструисан у антрополошким и социолошким дискурсима модерног доба, а и саме друштвене науке су настале са модерношћу, поставља се питање шта се даље дешава са њом уколико је суочимо са „крајем друштва“, или са промењеним интерпетацијама контекста у којем су антропологија и социологија као науке настале (Smart 1990, 25).

Експанзија концепта носталгије довела је до тога да у постмодерно доба носталгични дискурси репродукују сами себе без нужне референце на одређену прошлост. Концепт носталгије се убрзано почео везивати за било коју референцу, постајући својеврсни аисторијски самостални стил и, као такав, може бити доступан за конзумацију независно од емотивне везе са временима или местима на које дати стил алудира. Овакву постмодерну носталгију лоцирао је Фредерик Џејмсон (Frederic Jameson) назвавши је „модусом носталгије“ (the nostalgia mode) (Jameson 1992, 20), који се може препознати у филмовима који фетишизирају живот у малим америчким градовима педесетих година 20. века.¹³ Ако се носталгија посматра као модус постојања, онда је извесно да је са постмодерним добом концепт носталгије трансформисан у својеврсно пародирање било ког историјског периода, моде, простора (в. Santesso 2006, 150). Појава пародије означава крај конструкта модерне носталгије, дајући нове одговоре на носталгичну парадигму уобличавану током два века.

Место носталгије у академском дискурсу једно је од актуелних питања и у савременој антропологији, где се проблематизује и однос етнографија носталгије и етнографије као носталгије. Како показују Оливија

¹³ Џејмсон је 1984. године постмодернизам дефинисао као „културну логику позног капитализма“ у студији под истим називом (Jameson 1992).

Анге (Olivia Angé) и Дејвид Берлинер (David Berliner), наведена проблематизација је релевантна из неколико разлога. Најпре, потребно је критички анализирати обликовање антропологије као вида модерног знања које је суочено са проблемом доживљаја отуђености и неприпадања, било у контексту колонијализма, капитализма или других културних промена. Историја антропологије, као и социологије, нераскидиво је везана за контекст настанка дискурса првих научника. Потом, потребно је указати на питање како антрополози обликују на терену сопствене дискурсе – како теоретизују и практикују сопствена разумевања значаја актуелних процеса временских и просторних промена. Повратак на историје наука, односно на почетке конституисања кључних концепата, данас је релевантно јер је уочљиво да постоји својеврсни тренд у производњи носталгичних дискурса, те је битно поставити питање – зашто сада? Како се носталгија шири тако брзо, те се појављује у свим деловима света управо у овом тренутку? Изузетно је битно приметити извесну паралелу са периодом настанка првих научних дискурса на које је концепт носталгије утицао. Како данас он функционише и у којој мери обликује савремене дискурсе? Уколико се има у виду значај промена које су обележиле прве дискурсе о носталгији, релевантно је приметити да се носталгија данас можда поново појављује као резултат много већих промена него што то појединачне анализе носталгија могу регистровати. Или је, пак, присутност овог концепта адекватније приписати концептуалним модама или дискурзивним променама у оквиру самих дисциплина? У садашњем тренутку, можемо лоцирати најразличитије видове *fin de siècle* трендова и тенденција које могу помоћи интерпретацији савремених носталгија: пад Берлинског зида, колапс социјалистичких друштава, интензивна компресија времена и простора услед глобализације, климатске промене, интензивни таласи урбанизације.¹⁴ Међутим, све наведено може се видети и као континуирани процес који постоји још од модерног доба. Историјски гледано, концепт носталгије управо је повезан са преломним тачкама које су биле условљене темпоралним или просторним променама. Стога је можда управо појава носталгије у данашње доба симптом који указује на размере актуелних трансформација. Појава носталгије у академским дискурсима показатељ је постојања концептуалне збрке и некохерентности у академском пољу, или пораста „носталгификације“, односно „академске носталгичне индустрије“ (Angé & Berliner 2015, 215). Носталгија је нужно везана за периоде кризе, те за (теоријске) перцепције исте.

Иако нису све форме носталгије исте, као ни њихове теоретизације, нити оне указују на симптоме истих друштвених феномена, извесно је да носталгија није само тренд, већ се ова тема појављује као последица интерсекција неколико проблема у датим пољима. На пример, у антропологији се истиче да није случајно што је носталгија постала

¹⁴ У новом миленијуму, по први пут у историји, већина становништва света живи у градовима (Davis 2006).

релевантни концепт управо у време када су поново постала актуелна питања простора, места, географских проблема. Носталгија, стога, служи као средство повезивања времена и простора (Angé & Berliner 2015, 219). Управо нас наведено враћа на аргументацију социолога Георга Зимела (Georg Simmel), који је тврдио да се проучавање модерног живота мора почети од лоцирања структура попут метропола, те односа између њих и појединаца. У предмодерно доба, појединци су имали директнију борбу за преживљавање и егзистенцију, суочавајући се са природом. Али, у граду, уобличио се се другачије врсте преживљавања. Како је Зимел истицао, највећи проблеми модерног живота потичу од настојања појединаца да очувају аутономију и индивидуалност свог постојања у контексту друштвених сила, историјског наслеђа, спољашње културе и технике живота (Zimel 2008). Зимелово запажање је сада актуелно управо зато што је дошло до још већих трансформација градова, као и до великог раста материјалних добара, пролиферације музеја, великог броја производа за масовну конзумацију, као и до развоја медија који могу да документују и дистрибуирају све наведено. Стога, носталгија остаје концепт попут камелеона, круцијално везана за сферу културног живота и свакодневне праксе. Она ретко постоји као идеализовани текст, већ је увек концепт који ангажује људе, укључује презентацију и поставку у новим контекстима (Angé & Berliner 2015, 222). Тако повлачи са собом битна питања о медијацији и мобилности културне продукције. Увек је везана за културне светове који су евоцирани удаљеношћу у времену и простору: она је изазвана или провоцирана поставкама у музејима, комеморацијама путем фотографија или архивских докумената, репрезентована у рушевинама и остацима, или поново креирана у интернет простору.

Зашто се потпада под „чаролију носталгије“? Поједини аутори истичу да постоји „завођење архива“, односно прича из прошлости, за које се истиче да данас „никада није било јаче“ (Huysen 1995, 5). Носталгија је такође део заводничке природе трагања за значењем ствари из прошлости. Она заузима лиминални простор између историје као официјелног наратива о прошлости и процедура сећања. Архивско истраживање може бити вид носталгичног завођења. Може се поставити питање како онда читати културу у односу историје према сећању и у односу анализа према осећањима попут носталгије (Scanlan 2004, 5). Студије и теорије носталгије донекле претпостављају да су сећање и историја две различите категорије – прва је систем очувања релевантних догађаја, а друга дискурс о томе. Међутим, наведено може бити поједностављена аналитичка алатка. Носталгија као концепт може бити подједнако важна у критици, као и у друштвеној сфери. Стога је битно не бавити се само предметима носталгије, него имати у виду и историју носталгије, те уобличавати и теорију историје, као и историју теорије носталгија.

Литература

- Angé, Olivia & David Berliner. 2015. "Afterword." In *Anthropology and Nostalgia*, eds. Olivia Angé & David Berliner, 213–224. New York & Oxford: Berghahn.
- Bojm, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Brown, Teresa. 1989. "Rewriting the Nostalgic Story: Women, Desire, Narrative." PhD dissertation, University of Florida.
- Combs, James. 1993. *The Reagan Range: The Nostalgic Myth in American Politics*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press.
- Davis, Fred. 1979. *Yearning for Yesterday. Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.
- Davis, Mike. 2006. *Planet of Slums*. London: Verso.
- Dodman, Thomas. 2018. *What Nostalgia Was*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Freud, Sigmund. 1917. "Mourning and Melancholia". In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*, 237–258. London: The Hogarth Press.
- Hobsbom, Erik & Terens Rejndžer, ur. 2011. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek.
- Huyssen, Andreas. 1995. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York & London: Routledge.
- Jameson, Fredric. 1992. *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Lasch, Christopher. 1984. "The Politics of Nostalgia." *Harper's* (November): 65–70.
- Lasch, Christopher. 1991. *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*. London & New York: W. W. Norton & Co.
- London, Frédéric. 2014. *Willing Slaves of Capital: Spinoza and Marx on Desire*. London: Verso.
- Malpas, Jeff. 2011. "Philosophy's Nostalgia." In *Philosophy's Moods: The Affective Grounds of Thinking*, eds. Hagi Kenaan & Ilit Ferber, 87–101. London: Springer.
- Natali, Marcos Piason. 2004. "History and the Politics of Nostalgia." *Iowa Journal of Cultural Studies* 5(1): 9–25.
- Petrov, Ana. 2016. *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije. Koncerti kao mesta sećanja*. Beograd: FMK.

- Pickering, Michael & Emily Keightley. 2006. "Modalities of Nostalgia." *Current Sociology* 54: 919–941.
- Plamper, Jan. 2015. *The History of Emotions. An introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Santesso, Aaron. 2006. *A Careful Longing: The Poetics and Problems of Nostalgia*. Newark: University of Delaware Press.
- Scanlan, Sean. 2004. "Introduction: Nostalgia." *Iowa Journal of Cultural Studies* 5: 3–9.
- Smart, Berry. 1990. "Modernity, Postmodernity and the Present." In *Theories of Modernity and Postmodernity*, ed. Bryan S. Turner, 14–30. London: Sage.
- Starobin, Paul. 1996. "Politics of the Past." *National Journal* 28(7): 354–358.
- Stewart, Susan. 1992. *On Longing. Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham: Duke University Press.
- Suttles, Gerald D. 1972. *The Social Construction of Communities*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tannock, Stuart. 1995. "Nostalgia Critique." *Cultural Studies* 9(3): 453–454.
- Turner, Bryan S. 1987. "A Note on Nostalgia." *Theory, Culture and Society* 4(1): 147–156.
- Velikonja, Mitja. 2009. „Povratak otpisanih. Emancipatorski potencijali jugonostalgije.“ U *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, 366–398. Beograd: XX vek.
- Williams, Raymond. 1974. *The Country and the City*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, Janelle L. 2005. *Nostalgia, Sanctuary of Meaning*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Zimel, Georg. 2008. „Metropolis i duhovni život.“ In *Georg Zimel, 1858–2008*, prir. Dušan Marinković, 280–290. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.